

Тематичний розділ: Економіка та управління підприємствами

Крюкова І.О. ,

доктор економічних наук, доцент,
Одеський державний аграрний університет

Крюкова И.А.

доктор экономических наук, доцент,
Одесский государственный аграрный университет

Kryukova I.A.

doctor of economics, associated professor,
Odessa state agrarian university

**НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ДОМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ
УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВ
АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ**

**НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ДОМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ
СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ БЕЗОПАСНОСТЬЮ
ПРЕДПРИЯТИЙ АГРОПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ СФЕРЫ**

**SCIENTIFIC AND THEORETICAL DOMINANTS FORMATION OF
FINANCIAL MANAGEMENT ENTERPRISE SECURITY AGRO-FOOD
SECTOR**

В статті представлено основні методологічні підходи до дослідження фінансової безпеки підприємств, визначено її сутність з позицій потокової концепції фінансового управління. Проаналізовано головні ризики і загрози фінансовій безпеці підприємств АПВ в сучасних умовах господарювання. Обґрунтовано склад елементів системи управління фінансової безпекою в розрізі їх базових блоків та ключові принципи її забезпечення в АПВ. Акцентовано увагу на формуванні системи управління ризиками підприємств в

контексті пошуку ефективних механізмів нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз.

Ключові слова: фінансова безпека, система управління фінансовою безпекою, потокові концепції, фінансові потоки, ризики і загрози, підприємства агропродовольчої сфери.

В статье представлены основные методические подходы к исследованию финансовой безопасности предприятий, определена ее сущность с позиций потоковой концепции финансового управления. Проанализированы основные риски и угрозы финансовой безопасности предприятий АПВ в современных условиях хозяйствования. Обоснован состав элементов системы управления финансовой безопасностью в разрезе их базисных блоков и ключевые принципы ее обеспечения в АПП. Акцентируется внимание на формировании системы управления рисками предприятий в контексте поиска эффективных механизмов нейтрализации внешних и внутренних угроз.

Ключевые слова: финансовая безопасность, система управления финансовой безопасностью, потоковые концепции, финансовые потоки, риски и угрозы, предприятия агропродовольственной сферы.

The main methodological approaches to the study of financial security of dairy enterprises are presented in this article. The essence of financial security with streaming concepts of financial management has been defined. The main risks and threats to the financial security of agro industrial enterprises in modern conditions of managing are analyzed. Some elements of the system of management of financial security have been based here. It is proved, that formation of a risk management system enterprise in the context of a search for effective mechanisms to neutralize external and internal threats needed special attention.

Keywords: financial security, financial security management system, streaming concept, financial flows, risks and threats, agro-food enterprises.

Постановка проблеми. В сучасних умовах фінансової нестабільності, диспропорціях та різновекторності руху фінансових потоків, економічних труднощів здійснення фінансових і інноваційних процесів в агропродовольчій сфері національної економіки особливого значення набуває формування ефективної системи протидії фінансового менеджменту деструктивному впливу зовнішніх і внутрішніх загроз розвитку суб'єктів галузі. Науково-теоретична та методологічна спадщина фінансової науки створила фундаментальні основи для дослідження економічних процесів і явищ, що відбуваються в економіці, для забезпечення розширеного відтворення кінцевого продукту АПВ та продовольчої безпеки країни. Надзвичайно важливого значення в цьому контексті набуває проблема забезпечення належного рівня фінансової безпеки підприємств галузі, яка в значній мірі визначає успішність розвитку сукупності інтегрованих сфер і видів діяльності АПВ, забезпечення продовольчої безпеки країни, підвищення рівня добробуту і якості життя нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових розробок і публікацій, присвячених обраній проблематиці, показує, що питання забезпечення фінансової безпеки постає в центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-економістів. За останні роки значної актуальності набувають пропозиції, пов'язані з формуванням ефективної фінансової архітектури та розробкою дієвої системи антикризового менеджменту на різних рівнях господарювання. Значний вклад в розвиток теорії та методології зазначених наукових аспектів внесли такі відомі вчені-економісти як: Ареф'єва О.В., Бланк І.О., Дем'яненко М.Я., Геєць В.М., Горячева К.С., Гришова І.Ю., Кузенко Т.Б., Пасхавер Б.Й., Присяжнюк А.Ю., Стецюк П.А., Хома І.Б., Чупіс А.В. та ін.

Вирішення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наявність потужних методичних підходів та вагомих наукових праць у предметній площині забезпечення фінансової безпеки підприємств, загострення системних ризиків і загроз зовнішнього та внутрішнього середовища нівелюють результативність існуючих механізмів та інструментів

протидії загрозливим факторам економічного оточення з боку підприємств АПВ та об'єктивно вимагають комплексу заходів з адаптації вітчизняної методики управління системою фінансової безпеки до вимог ринку у контексті євроінтеграційної парадигми та зростання рівня конкурентних загроз, що зумовлює доцільність проведення подальших наукових досліджень в даному напрямі.

Мета статті полягає у дослідженні науково-теоретичних засад формування сучасної системи управління фінансовою безпекою підприємств агропродовольчої сфери, яка спрямована на створення сприятливих передумов для реалізації головних фінансових інтересів власників бізнесу в контексті поточних концепцій управління.

Виклад основного матеріалу. Складність і багатоаспектність дефініції «фінансова безпека» зумовлюють відсутність єдиного методичного підходу до визначення її сутності та основних складових. Дослідження науково-теоретичних і методичних аспектів гносеологічного визначення сутності і змісту дефініції «фінансова безпека» показали наявність декількох концепцій, у призмі яких вчені трактують предмет її наукового інтересу. У науковій літературі основними підходами є: 1) ресурсний підхід (визначає характер фінансового управління безпекою життєдіяльності господарюючого суб'єкта з позицій ефективності використання ресурсів та оцінки джерел їх формування); 2) ресурсно-функціональний підхід (при якому головним критерієм фінансової безпеки виступає реалізація стратегічних фінансових завдань за певного рівня результативності використання фінансових ресурсів); 3) статистичний підхід (передбачає досягнення збалансованості, стійкості фінансової системи до внутрішніх та зовнішніх негативних впливів, здатності попередити зовнішню фінансову експансію та забезпечити економічне зростання); 4) нормативно-правовий підхід (зорієнтований на створення правих умов мінімізації можливостей зловживання фінансовими ресурсами).

В сучасних умовах, коли кризова ситуація звернула увагу фінансових менеджерів на обґрунтування та реалізацію гнучких концепцій управління

господарською діяльністю, постало питання забезпечення сталого розвитку та розробки механізму протидії загрозам при мінімальному забезпеченні фінансовими ресурсами. Ми розділяємо думку вчених, які в якості такого методичного підходу вважають системно-потоківий підхід, використання методологічних засад якого дозволяє приймати ефективні управлінські рішення та забезпечити відповідний рівень фінансової безпеки [4, с. 90; 5, с. 101]. З урахуванням нерозривності механізму формування та взаємодії всіх видів ресурсів, фінансових потоків, фінансових результатів та фінансової стійкості підприємства, вважаємо доцільним розглядати фінансову безпеку у призмі концепції управління фінансовими потоками. В такому спектрі фінансова безпека підприємства може розглядатись як здатність до ефективного управління фінансовими потоками, що дозволяє забезпечити стійкий фінансовий стан, реалізацію фінансової стратегії та протидію наявним чи потенційним загрозам сталого розвитку підприємства.

Фінансова безпека підприємств агропродовольчої сфери з погляду формування, трансформації та використання фінансових потоків має комплексний характер і передбачає:

- оптимізацію обсягу та джерел формування фінансових ресурсів (власних та залучених), які визначають обсяг в структуру всього капіталу;
- пошук механізму ефективного розміщення фінансових ресурсів в активах підприємства (матеріальних та нематеріальних) з урахуванням фактора ліквідності та стійкого фінансового стану;
- покращення фінансових результатів діяльності, збільшення ринкової вартості бізнесу та реалізацію інтересів власників;
- можливість сталого розвитку та протистояння внутрішнім і зовнішнім ризикам в коротко- та довгостроковому періоді.

В сучасних умовах господарювання підприємств АПВ на їх діяльність здійснює вплив значна кількість загроз, дія яких призводить до втрати прибутку, погіршення фінансового становища та зниження ринкової вартості підприємства. І.А. Бланк загрози фінансовим інтересам розглядає як «форму

вираження їх протиріч з фінансовим середовищем функціонування підприємства, яка відображає реальну чи потенційну можливість прояву деструктивної дії різних факторів та умов на їх реалізацію в процесі фінансового розвитку і яка приводить до прямого чи непрямого економічному збитку» [1, с. 152]. Під загрозами Орлова В.В. розуміє сукупність умов, процесів, факторів, що перешкоджають реалізації пріоритетних фінансових інтересів підприємства [7, с. 268]. Функціонування агропромислових підприємств здійснюється в умовах посилення та загострення загроз різного характеру і походження. Вони кількісно взаємопроникають і функціонально взаємодію між собою. Загрози в техніко-технологічній сфері призводять до зростання рівня трудових витрат і зниженню фінансової результативності діяльності. Загрози в сфері несвоєчасної локалізації та розміщення фінансових потоків призводять до зниження рівня ліквідності та фінансової стабільності діяльності. У зв'язку з цим, в процесі ідентифікації та оцінки загроз необхідним є застосування комплексного методичного підходу, який враховує всі причинно-наслідкові зв'язки в часовому та в просторовому розрізі.

Вітчизняна та зарубіжна наукова література класифікує загрози фінансової безпеці підприємства за різними ознаками. За ступенем ймовірності В.М. Геєць і Т.С. Клебанова загрози оцінюють як неймовірні, малоймовірні, ймовірні, дуже ймовірні і цілком ймовірні. За ступенем розвитку загрози проходять чотири етапи: виникнення (зародження), експансія, стабілізація і ліквідація [3, с. 94]. Серед основних небезпек і загроз фінансовій безпеці підприємства вчені виділяють наступні: скуповування акцій та боргів підприємства; наявність значних фінансових зобов'язань; низький рівень розвитку ринку капіталу; недостатньо розвинута правова система захисту інтелектуальних прав інвесторів; недосконалість механізмів економічного регулювання з боку держави; високі відсоткові ставки по кредитах [6, с. 19]. Аналіз сучасної практики вітчизняних підприємств агропродовольчої сфери дозволив виділити основні загрозливі чинники, які потенційно несуть деструктивний характер для системи їхньої фінансової безпеки (табл. 1).

**Основні загрози фінансовій безпеці підприємств агропродовольчої сфери
України**

Загрози фінансовій безпеці підприємств		
Зовнішні загрози	Сфера загроз	Внутрішні загрози
Недоступність довгострокових кредитних ресурсів; Зростання рівня інфляції; Уповільнення платіжного обороту Недосконалі механізми державної підтримки галузі Ступінь залежності переробних підприємств від зовнішніх джерел фінансування Ступінь концентрації активів в галузі	Ризики в фінансовій сфері	Неефективна політика формування та розміщення фінансових потоків: - зниження якості та оборотності дебіторської заборгованості; - нарощування кредиторської заборгованості; - неефективна політика рефінансування капіталу; - висока середньозважена вартість капіталу - низький рівень інвестиційної активності
Уповільнення темпів техніко-технологічної модернізації, складність о трансферу технологій	Ризики в техніко-технологічній сфері	Низький рівень інноваційної активності підприємств Зношеність матеріально-технічної бази Сезонність поставок сировини Виробництво продукції з неприродної сировини
Зниження платоспроможного попиту населення Нерозвиненість ринкової інфраструктури Спад ринкової кон'юнктури	Ризики в маркетинговій сфері	Відсутність маркетингових досліджень та реклами Неефективна цінова політика
Скорочення чисельності працездатного населення Низький розмір заробітної плати Зниження рівня добробуту населення Недостатня кількість кваліфікованих працівників	Ризики в соціальній сфері	Низький рівень кваліфікації працівників Низька ступінь мотивації персоналу Відсутність програм соціального розвитку Низький рівень соціальної ідпоідальності підприємств
Низький рівень правової захищеності суб'єктів господарювання Висока ступінь тінізації економіки	Ризики в інституціональній сфері	Низька ефективність фінансового менеджменту Нераціональна організаційна структура Відсутність системи планування та прогнозування діяльності

Процес управління фінансовими ризиками, результатом якого має стати забезпечення фінансової безпеки підприємства, передбачає визначення основних елементів системи управління, що включає сукупність організаційних, фінансових, соціальних, техніко-технологічних, інформаційних заходів, спрямованих на якісну та кількісну реалізацію інтересів власників у

ліквідації внутрішніх і зовнішніх загроз. Головною метою системи забезпечення фінансової безпеки має стати своєчасний моніторинг, ідентифікація та запобігання загрозам різноманітного характеру з метою реалізації фінансової стратегії розвитку підприємства. В якості основних елементів системи забезпечення фінансової безпеки підприємства автори виділяють наступні: фінансове планування, фінансовий облік, фінансовий контроль [2, с. 151].

Проаналізувавши погляди вчених-економістів на проблему забезпечення фінансової безпеки на рівні підприємства та формування ефективної системи управління ризиками і загрозами його діяльності, складовими елементами такої системи, крім основних рівнів її формування, вважаємо доцільним визначити: об'єкт і суб'єкт фінансової безпеки, принципи і завдання забезпечення фінансової безпеки, систему індикаторів та критеріїв діагностики її рівня, дієвий механізм управління зовнішніми і внутрішніми ризиками, концепцію та стратегію існування підприємства в коротко- та довгостроковій перспективі.

Суб'єктами системи фінансової безпеки підприємств агропродовольчої сфери є фінансові менеджери, відділи, департаменти і служби, які задіяні у вирішенні основних питань фінансової діяльності підприємства та формують головні принципи і завдання функціонування господарюючого суб'єкта.

Вітчизняні дослідники в якості об'єкта фінансової безпеки підприємства виділяють, як правило, фінансову діяльність в цілому, або окремі її складові – прибуток, інвестиції, джерела та обсяги капіталу, активи, грошові потоки тощо. В якості об'єкта системи фінансової безпеки підприємств АПВ доцільно означити всі аспекти фінансово-господарської діяльності, на які спрямований вплив суб'єктів системи. Першочергове значення при управлінні об'єктами фінансової безпеки набувають процеси формування, трансформації у часі, розміщення, руху, використання та забезпечення відповідного ступеня ліквідності фінансових потоків. Результативність управління фінансовими потоками в системі фінансової безпеки в значній мірі визначає ступінь внутрішніх загроз підприємства та набір методів і інструментів їх нейтралізації.

Об'єктами впливу в процесі забезпечення фінансової безпеки підприємства виступають: джерела та обсяги фінансових ресурсів, структура капіталу і активів, інвестиції, сукупність фінансових ризиків, фінансові інструменти та результати фінансово-господарської діяльності (грошовий дохід, прибуток, тощо). Система забезпечення фінансової безпеки підприємств з методологічної точки зору включає дві функціональних підсистеми: цільову підсистему (підсистему управління фінансовою безпекою) та підсистему забезпечення управлінського процесу (рис. 1).

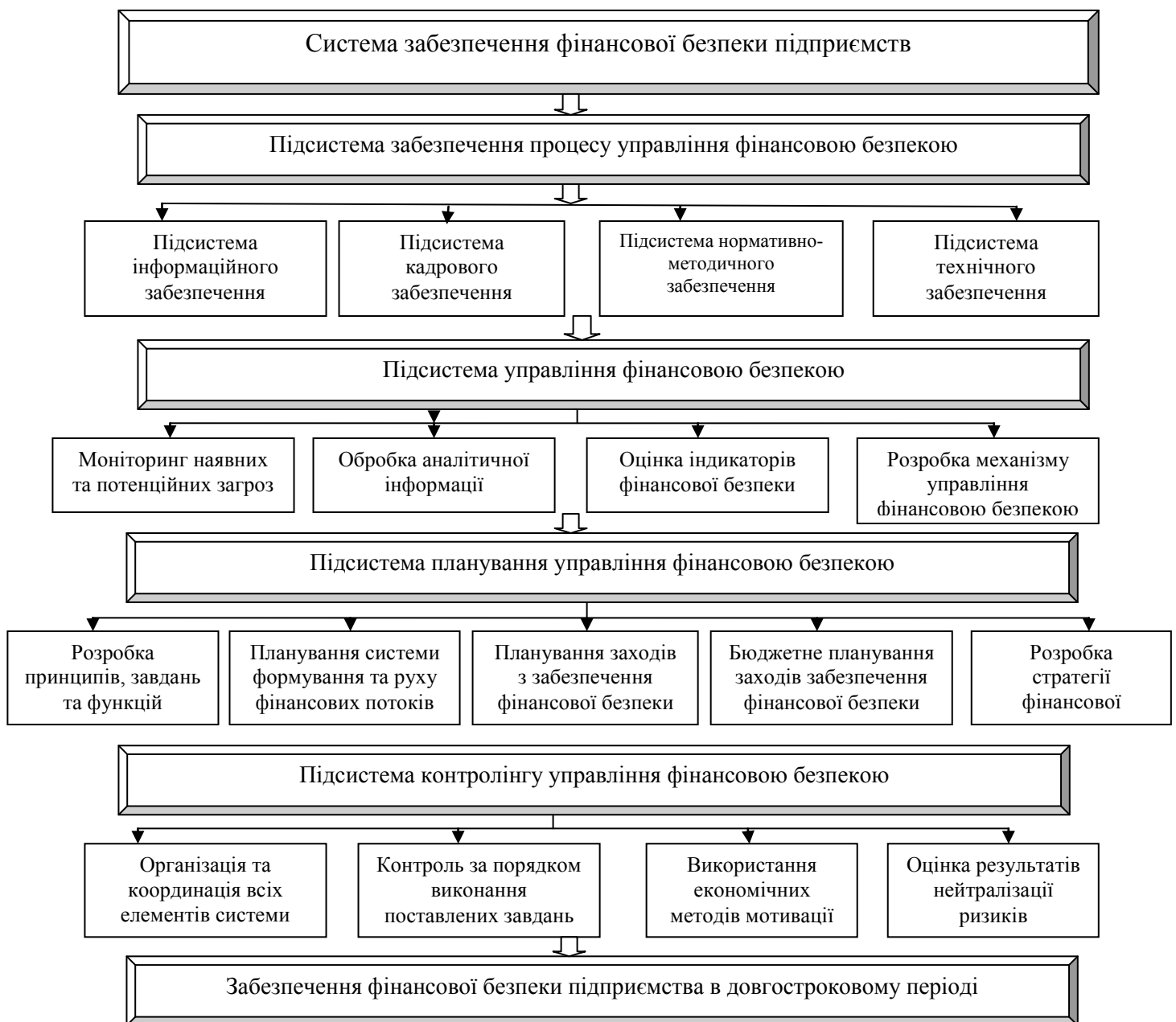

Рис. 1. Система управління забезпеченням фінансової безпеки підприємства

Цільова підсистема управління фінансовою безпекою включає такі структурні елементи: система планування фінансової безпеки, система контролінгу. Забезпечуюча підсистема враховує: інформаційне, кадрове, технічне та нормативно-методичне забезпечення.

Система забезпечення фінансової безпеки підприємств є основою частиною фінансового менеджменту і має ґрунтуватись на об'єктивних принципах, які постають домінантними при обґрунтуванні стратегії розвитку підприємств, враховують специфічні особливості їх діяльності та відповідають сучасним реаліям господарської практики. Комплексний підхід до процесу формування належного рівня фінансової безпеки має бути концептуально виражений у системі принципів, функцій та завдань. Переважна частина науковців зосереджують свою увагу на методичних схемах визначення функції, індикаторів, методів оцінки і досягнення фінансової стабільності і незалежності функціонування підприємства. Вирішення цих завдань можливе лише на підставі обґрунтування логічних принципів засад системи фінансової безпеки управління. Основними принципами забезпечення фінансової безпеки підприємств АПВ мають стати наступні (табл. 2):

Таблиця 2

Принципи забезпечення фінансової безпеки підприємств

Принцип	Зміст та характеристика
нейтралізації ризиків	своєчасний моніторинг та нівелювання фактичних та потенційних загроз
гнучкість	адаптивний характер до зміни факторів зовнішнього та внутрішнього середовища
оперативність	своєчасний аналіз та оцінювання системи індикаторів і показників рівня фінансової безпеки
комплексність	комплексний характер взаємодії з іншими складовими системи фінансового менеджменту
системність	використання та узгодження всіх показників фінансово-господарської діяльності
безперервність	постійний системний моніторинг з метою своєчасної локалізації загроз
альтернативність	можливість вибору варіанта забезпечення фінансової безпеки
інформативність	належне забезпечення інформацією про внутрішній

	та зовнішній стан функціонування підприємства
незалежність	забезпечення оптимального рівня фінансової автономії від контрагентів ринкового середовища
результативність	досягнення стратегічних фінансових цілей підприємства
економічність	оптимальне співвідношення витрат та результатів забезпечення фінансової безпеки
синергізм	досягнення спільного ефекту від ефективноі взаємодії всіх елементів системи забезпечення фінансової безпеки

Специфічність та галузеві особливості функціонування підприємств агропродовольчої сфери здійснюють істотний вплив на вибір і характер застосування фінансових методів, інструментів і важелів механізму забезпечення фінансової безпеки підприємств. Складний фінансовий стан підприємств АПВ, зростання ризиків інституціональної сфери і зовнішнього ринкового середовища, низький рівень інвестиційної привабливості значно ускладнюють процес пошуку та вибору відповідних форм фінансового інструментарію. Доступність та ефективність значної кількості методів впливу на фінансову діяльність унеможлиблюється внаслідок недосконалого господарського механізму в агропромисловій сфері виробництва.

Наукові концепції щодо управління ризиками в сфері фінансово-господарського управління діяльністю підприємств зводяться до двох основних варіантів вирішення проблеми ліквідації наявних фінансових загроз – уникнення ризику або його утримання (зменшення дії можливих негативних наслідків), мінімізація та передача ризику. Процес нейтралізації ризиків господарської діяльності можливий за рахунок використання власних фінансових інструментів, характер застосування яких залежить від інших контрагентів агропромислового ринку, інструментів впливу, в основі дії яких лежить політика уряду та державні фінансові програми підтримки доходів виробників сфери АПВ (рис. 2).

Вибір і застосування методів управління ризиками підприємств агропродовольчої сфери передбачає наявність відповідної технології, яка базується на системі виявлення, ідентифікації, оцінювання ризиків та

комплексу заходів з їх нівелювання, що використовує підприємство. Серед методів управління ризиками і загрозами підприємств можна визначити наступні: уникнення ризику, його передача, нейтралізація ризикових подій. Вибір певного методу передбачає використання фінансового інструментарію (набору фінансових інструментів), за допомогою яких знижується ступінь негативних наслідків або зменшується ймовірність настання загрозливих подій для функціонування і розвитку суб'єкта господарювання. В якості таких фінансових інструментів підприємство може застосовувати платіжні інструменти, кредитні і депозитні інструменти, форвардні і ф'ючерсні контракти, опціони, своп-операції, варанти.

Найбільш простим з точки зору ризик-менеджменту на підприємстві є метод усунення ймовірної ризикової події, який реалізується шляхом відмови керівництва від здійснення такої фінансової операції, відмови від господарського співробітництва із партнерами, що систематично порушують умови договорів, використання альтернативних варіантів здійснення фінансової діяльності.

Для нейтралізації ризиків господарської діяльності, що визначаються несистемним і нестабільним характером, ефективним методом ризик-менеджменту є методи утримання ризиків, серед яких виділяють: диверсифікацію, лімітування, хеджування, зокрема, диверсифікація видів фінансової діяльності (використання механізму короткострокових фінансових вкладень капіталу, формування кредитного портфеля, вибір інструментів формування портфеля довгострокових вкладень), диверсифікація кредитного і депозитного портфеля, диверсифікація фондового портфеля.

Основними формами механізму лімітування фінансових ризиків підприємств агропродовольчої сфери можуть бути: ліміт розміру позикового капіталу, ліміт питомої ваги високоліквідних активів в структурі активів підприємства (використання страхового механізму ліквідної подушки), максимальний розмір комерційного кредиту, ліміт депозитних внесків в одну фінансову установу, максимальний розмір і період дебіторської і кредиторської заборгованості,

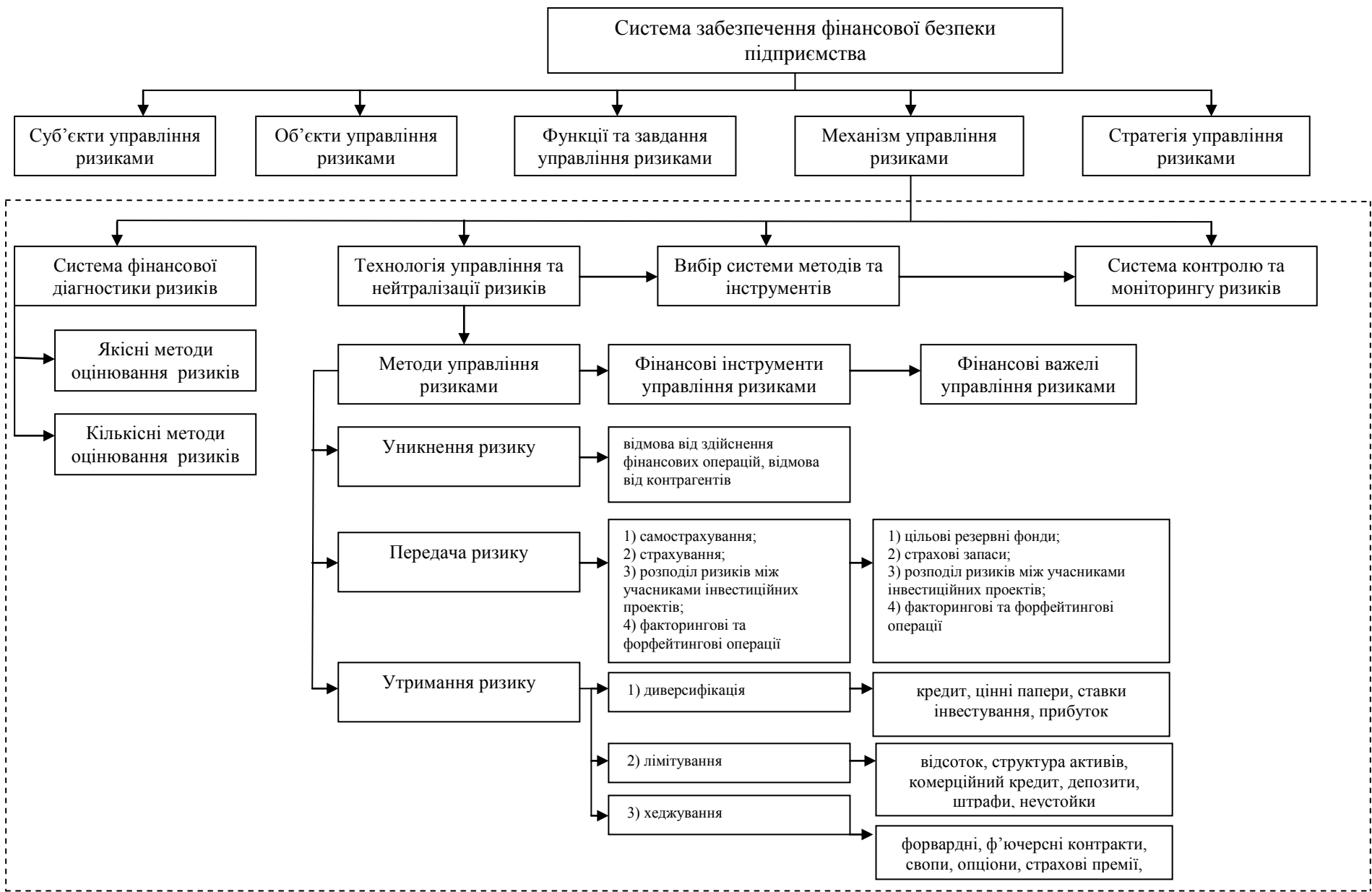

Рис. 2. Механізм управління ризиками підприємств агропродовольчої сфери

ліміт вкладених активів в капітал одного підприємства, розмір грошового доходу та прибутку. Останнім часом в практиці вітчизняного ризик-менеджменту активно починають використовуватись методи хеджування діяльності господарюючих суб'єктів. Такі механізми можуть бути ефективно використані при здійсненні фінансової діяльності підприємств АПВ на фондовому та валютному ринках. Основними фінансовими важелями механізму хеджування виступають укладання форвардних і ф'ючерських контрактів, хеджування за допомогою своп-операцій і опціонів, застосування страхових премій і страхових франшиз.

Механізм передачі (трансферту) фінансових ризиків діяльності реалізується за допомогою використання таких фінансових важелів, як пропорційний розподіл ризику між учасниками інвестиційних, лізингових проектів, укладання договорів факторингу, форфейтингу, одержання консорціумних кредитів, використання інших форм поручительства.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Дослідження, проведені відносно науково-теоретичних засад формування системи управління фінансовою безпекою підприємств агропродовольчої сфери, показали наявність досить потужної наукової площини, яка створює необхідні передумови організації ефективного фінансового менеджменту на рівні окремих господарюючих суб'єктів. Разом з тим, слабкою ланкою в сучасній практиці фінансового управління залишаються прикладні аспекти реалізації конкретних елементів системи управління ризиками: вибір форм і інструментів, технологій усунення ризиків, діагностики загрозливих подій та системи контролю і моніторингу бізнес-середовища. Перспективи подальших наукових досліджень в даній сфері зосереджується на впровадженні у практику господарювання інноваційних потокових концепцій фінансового менеджменту, які акумулюють найбільш сучасні і дієві важелі реалізації фінансових інтересів власників аграрнопродовольчого бізнесу – нарощування його ринкової вартості.

Список використаних джерел:

1. Бланк И.А. Управление финансовой безопасностью / И.А. Бланк. К.: Ника центр, 2004. – 784 с.
2. Васильчак С.В. Управління фінансовою безпекою підприємства / С.В. Васильчак // Вісник ЛНТУ України. – Луганськ, 2011. – С. 149-153.
3. Геєць В.М. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство / В.М. Геєць, М.О. Кизим, Т.С. Клебанова та ін. [монографія]. – Харків: ВД ІНЖЕК, 2006. – 240с.
4. Гришова И.Ю. Повышение финансовой безопасности предприятий птицеводства / И.Ю.Гришова, В.В.Бутенко // Вектор науки ТГУ. Серия: Экономика и управление. – Тольятти. Россия. - 2013. - № 1. – С.88-94.
5. Гришова І.Ю. Зміцнення фінансової складової економічної безпеки підприємства / І.Ю. Гришова, Т.С. Шабатура // Облік і фінанси. - №1. - 2013.- С.99-105.
6. Гришова І.Ю. Розробка заходів управління ризиками фінансової безпеки підприємства / І.Ю. Гришова, Т.С. Шабатура // Вісник Сумського національного аграрного університету: науково-методичний журнал. Серія: фінанси і кредит. - 2012. – № 2. – С.15-21.
7. Орлова В.В. Ідентифікація загроз фінансовій безпеці підприємства / В.В. Орлова // Науковий вісник ЛНТУ України. – 2011. – Вип. 21. – С. 267-270.
8. Хома І.Б. Формування аналітичного інструментарію діагностики рівня фінансово-кредитної захищеності промислового підприємства: Аспекти соціально-економічного розвитку транзитивної економіки: [монографія] / під ред. д.е.н., проф. О.О. Непочатенко. – Умань: Видавець «Сочінський», 2011. – 278 с. / І.Б. Хома. – Частина 2. – Розділ 3.16 – С. 149–157.